[मुक्तस्य सर्वमनुकूलम्]

135. सर्वस्याप्यानुकूल्यं स्वत इह जगतो वासुदेवात्मकस्य
व्यक्तिं तन्मुक्तिकाले भजति भवकृतज्ञानसङ्कोचहानेः ।

अयि भोः दास्यसुखरसिकः! इदमत्र समाधीयताम् । स्वरूपाविर्भावो मोक्ष इत्युच्यते । सहैव निरवधिकानन्दब्रह्मानुभवो मुक्तिरित्यप्युच्यते । सहैव च सेवारूपेति चोच्यते । एभिस्सह 'स स्वराड्भवति' इति स्वातन्त्र्यमप्यङ्गीक्रियते । किमियं विलक्षणसर्वमिश्रणरूपा मुक्तिर्भवताम्? इति चेत्; सत्यम् । किं कुर्मो वयम्? ये तु स्वबुद्धिकौशलेन तर्कबलात्परमपुरुषार्थं कल्पयित्वा सन्तुष्यन्ति, न तथा वैदिका वयं कल्पयितुं प्रभवामः । श्रुतिर्यथा वक्ति, तथाऽङ्गीकुर्मः । स्वरूपाविर्भावो हि मोक्षः । स च 'संपद्यते' इति परमात्मसंपत्त्या भवति । स्वरूपं च जीवस्य परमात्मशेषतैकरूपम् । त्वं तु 'यद्यपि भेदापगमे साम्ब! तावकीनोऽहम् । न मामकीनस्त्वम्' इति भवद्गुरुवचनरहस्यमपि न जानीषे । वयं तु जानीमः । अत एवं सर्वार्थगर्भं पुरुषार्थं वदामः । अत एव 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च' इति सूत्रमपि विवृतम् । राजकुमारन्यायेनैव ब्रह्मप्राप्तेः प्रतिपादनात्, सर्वं तेन व्याख्यातम् । शिष्टमनुपदं भविष्यति ॥ ६४ ॥

एतत्सिद्धान्ते मुक्तिविषयेऽन्यामप्याशङ्कां परिहरति—**सर्वस्येत्यादिना**। मुक्तौ खलु ज्ञानं सर्वविषयमित्युक्तम् । तर्हि अस्मिन् जगति यद्यदस्ति, तत्सर्वमपि ते जानीयुरेव । इदं हि जगत् सुखदुःखमोहात्मकम्, त्रिगुणकार्यत्वात् । तदेतत्पश्यन्तो मुक्ताः स्वयमपि सुखदुःखमोहग्रस्ता भवेयुः । जानन्तोऽपि यद्युदासीनाः, तर्हि नृशंसा भवेयुः, अथवा सार्वात्म्यज्ञानशून्या भवेयुः । अतः आनन्दमयब्रह्मज्ञानेन यथानन्दी भवतीत्युच्यते, तथा दुःखादिदर्शनेन दुःखिनोऽपि भवेयुः । दुःखं यदि न जानीयुः, तर्हि सर्वज्ञत्वहानिः। दुःखमपि यदि सुखं जानीयुः, तर्हि अन्यथाज्ञानान्न ते मुक्ता भवेयुरिति 'उभयतः पाशा रज्जुः' इति चेत्—**वासुदेवात्मकस्य** सर्वस्यापि जगतः **इहापि**=संसारेऽपि आनुकूल्यमेव **स्वतः**=सहजः । तदेतदानुकुल्यम् सहजम् **मुक्तिकाले भवकृतज्ञानसङ्कोचहानेः**=कर्मकृतज्ञानसङ्कोचस्य संपूर्णतया निवृत्तेः **व्यक्तिम्**=अभिव्यक्तिं **भजति**= प्राप्नोति । वस्तुषु प्रतिकूलत्वज्ञानात् दुःखम्, अनुकूलत्वज्ञानाच्च सुखं भवतीति सर्वसंमतम्, अनुभवसिद्धञ्च । जगदिदं सर्वं ब्रह्मात्मकमिति 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (छा.3-14-1) 'इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः । वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥' (म.भा.अनु.सहस्रनामाध्यायः) इत्यादिप्रमाणसिद्धम् । संसारदशायां कर्मणा ज्ञानस्य सङ्कुचितत्वात् जगदिदं ब्रह्मात्मकं न पश्यति, अत एव दुःखमनुभवति । मुक्तौ तु कर्मणां निश्शेषनिवृत्त्या जगत्सर्वं ब्रह्मात्मकं पश्यतः प्रातिकुल्यज्ञानस्यैवाभावात् न दुःखप्रसक्तिः । प्रत्युतानुकूल्यज्ञानस्यैव सहजत्वात्सुखमेव भवति । अतो न दुःखलेशप्रसक्तिः ॥

ननु जगतःस्सुखदुःखमोहात्मकत्वं सर्वसंमतम् । प्रकृतिपरिणामस्वरूपं किलेदं जगत् । यदि सुखरूपतैव सहजा, दुःखस्वरूपत्वमौपाधिकमिति, तर्हि 'सर्वं दुःखम्' इति वदतो बौद्धस्य विप्रतिरूपं रूपान्तरमिति जगतस्सुखदुःखमोहात्मता त्यक्ता स्यादिति चेत्; अनुकूलत्वप्रतिकूलत्वे ह्यापेक्षिके इति संप्रतिपन्नम् । मुक्तो हि त्रिगुणातीतः, अलौकिकश्च । अत एव मुमुक्षुरपि लोकातीत इव । अत एव

प्राचीनप्रातिकूल्यक्रमविषयधिया नैष दुःख्येत् तदानीं
प्रागप्येतत् स्वकर्मोपधिकृतभगवन्निग्रहैकप्रयुक्तम् ॥ ६५ ॥

'सर्वमेव दुःखं विवेकिनः' (यो.सू.2-15) इति सूत्रेऽपि एवकारोऽयोगव्यवच्छेदे, न त्वन्ययोगव्यवच्छेदे । अतश्च जगतस्सुखदुःखमोहात्मकत्वं नापलपामः। परन्तु सर्वान्प्रति सर्वं नैकरूपम् । एवं सति मुक्तः यदि जगत्सर्वमनुकूलतया पश्यति, तर्हि मुक्तस्यापि भ्रान्तिरवर्जनीयेत्यापततीति चेत्, न । जगतस्सुखदुःखमोहात्मकत्वमपि संसारिजीवदृष्ट्यैव, न तु मुक्तदृष्ट्या । अन्यथा हि उक्तरीत्या सर्वज्ञस्य परमात्मनोऽपि दुःखमनिवार्यं स्यात् । सुखदुःखादीनां हि कर्ममूलकत्वमेव सर्वसंमतम् । अतो न मुक्तानां दुःखप्रसक्तिः ॥

नन्वेवमपि मुक्ता अपीदानीम्, पूर्वं बद्धाः किलाभूवन्नेते । तदा तैर्नरकादि दुःखमप्यनुभूतं स्यात्किल । तदिदं ते मुक्त्यवस्थायां जानीयुर्न वा । यदि न जानीयुः, तर्हि सर्वज्ञत्वं न स्यात् । यदि जानीयुः, पूर्वानुभूतदुःखज्ञानात् दुःखमवर्जनीयम् । यदि तदप्यनुकूलं जानीयुः, तर्ह्यन्यथाज्ञानमवर्जनीयम् । अतः कस्समाधिरिति चेत्, तत्राह—**प्राचीनेत्यादि**। **प्राचीनः** यः **प्रातिकूल्यस्य क्रमः**=रीतिः **तद्विषयया धिया**=ज्ञानेन=पूर्वं यादृशरीत्या इदं जगत् दुःखहेतुरभूत्, सा रीतिः नेदानीं परिवर्तयितुं शक्या, गतत्वादेव । तादृशज्ञानमिदानीमपि स्मर्येत किल मुक्तौ, तादृशेन ज्ञानेन **एषः**=मुक्तः **तदानीम्**=मुक्तिकाले **न दुःख्येत्**=न दुःखी भवेत् । कुतो न दुःख्येदित्यत्र—**प्रागपि**=पूर्वमपि **एतत्**=यादृशरीत्या दुःखहेतुत्वम्, तद्रीत्यादिकमपि; **स्वकर्मोपधिकृतभगवन्निग्रहैकप्रयुक्तम्**=स्वस्य यत् कर्म=पापमभूत्, तादृशोपाधिना कृतः यो भगवन्निग्रहः, तेनैवैकेन प्रयुक्तम् । **'एतत्'** इति विशेष्यम् । मुक्ताः खलु सर्वज्ञाः । अतस्ते इदमपि जानन्त्येव, यत् दुःखहेतुरभूत्, तस्य दुःखहेतुत्वं न तद्वस्तुस्वरूपप्रयुक्तम्, किन्तु स्वकृतपापमूलकभगवन्निग्रहप्रयुक्तमित्येतदपि जानन्त्येव । मुक्तौ तु तादृशनिग्रहादीनामभावात्, तद्ज्ञाने सत्यपि तेन दुःखं न भवति । पित्तदोषवशात् पूर्वमनुभूतं क्षीरे तिक्तरसम्, पित्तनिवृत्त्यनन्तरं जानन्तो हि विवेकिनः— 'आः! पूर्वमेतत् एतादृशदोषमूलम्' इति स्मरन्तः पुनस्तिक्तरसमनुभवेयुः किम्? अतस्तेषां सर्वज्ञत्वमेव सर्वविधदुःखनिवृत्त्यौषधं भवतीति मुक्तानां न कदापि दुःखप्रसक्तिः । वस्तुतस्त्विदं सर्वं मुक्तिस्वरूपस्येदानीं परिचयाभावात्, केवलबुद्धिकृतकल्पनाजालमात्रम्, 'न बुद्धिभेदं जनयेत्' इति न्यायेन मुग्धानां कृत इति मन्तव्यम् ॥

जानीयुर्वास्तवं तत्त्वं तेऽमी कुशलबुद्धयः । ये तु भाग्यवशप्राप्तगुरुसेवादिवैभवाः ॥

अतो स्वहितेप्सुभिरेतादृशकाकदन्तपरीक्षादिभ्यो दूरे वर्तितव्यम्, मृदुमतिभिस्तु सुतराम् । धीरैस्तु केवलमङ्गलस्मरणेन साधनपरायणैर्भवितव्यम् ॥

य एते हैतुकैर्वादैः पूर्वमेव प्रतारिताः । तेषां कृते तु सत्तर्काः, न तु भक्तजनान् प्रति ॥
यथा भक्तपराधीनो भगवान् सहतेऽखिलम् । तथैव मुग्धशिष्येषु वत्सला गुरवोऽप्यमी ॥

इदमत्राहत्य विचारयामः — स्वस्वरूपाविर्भाव एव मुक्तिरिति 'संपद्याविर्भावः' (ब्र.सू.4-1-1) इत्यत्राभिहितः इति सर्वसंमतम्। परं त्वत्र संपत्तिशब्दार्थः कीदृश इति किं जानासि? सुषुप्तिमूर्च्छामरणादयोऽपि ब्रह्मसंपत्तिरूपा एव, सर्वत्र संपद्य, संपद्यते इत्यादिपदमेव श्रूयते। यद्यपि ब्रह्मसंपत्तिस्तास्वप्यस्ति, किन्तु लये तारतम्यं वर्तत एव। अतस्तासां मुक्तिरूपत्वं नास्ति। तदपेक्षया विलक्षणो देशविशेषावच्छेदेन जायमानो लय एव पूर्णमुक्तिः इति जानीमः। परं तु देशविशेषपदस्यापि सूक्ष्मोऽर्थो वर्तत एवेति कति जना जानन्ति? अत्रैव वर्तते महान् सूक्ष्मोऽर्थः। मरणस्यापि संपत्तिरूपत्वेऽपि, कर्मणां संपूर्णक्षयाभावान्न तेषां मुक्तित्वमितिवत्, पौराणिकप्रक्रियया विरजानदीतरण एव सर्वबन्धक्षयेऽपि न पूर्णा मुक्तिः, किन्तु पर्यङ्कारोहणानन्तरमेवेति 'तदापीतेस्संसारव्यपदेशात्' (ब्र.सू.4-2-8) इत्यत्र **श्रीभाष्ये** देशविशेषपदेन सूच्यत इति किं जानासि? एतदवस्थायामन्योऽपि कश्चन क्लेशः। शरीरत्यागकाल एव सर्वकर्मक्षयेऽपि विरजानदीतरणानन्तरमेव प्रकृतिसंबन्धलयः, यतस्तदानीमेवाप्राकृतमानवकरस्पर्शात् तन्निवृत्तिरिति वदन्ति। एवं सर्वबन्धक्षयेऽपि पर्यङ्कारोहणात्पूर्वकाले संपूर्णमुक्तिर्नास्ति चेत्, तदानीन्तनावस्थानां नाम किम्? मुक्तिरित्येवेति चेत्, तर्हि पर्यङ्कारोहणापेक्षा किमर्था? मुक्तिरेव, परं तु पर्यङ्कारोहणादेव संपूर्णा इति चेत्, तर्हि मुक्तावपि किम् अवस्थाभेदास्सन्ति?

वेदार्थसंग्रहे हि परमपदशब्दः देशविशेषस्य, दिव्यात्मस्वरूपस्य, परमात्मनश्च साधारण इत्यभिहितम्। वैकुण्ठपदमपि तादृशमेव। सहस्रनामसु तत्पदं दृश्यते। यस्य गतिर्न कुण्ठिता स वैकुण्ठः॥

शब्दश्रवणमात्रेण सन्तोष्टव्यं कदापि न। अन्नश्रवणमात्रेण बुभुक्षा किं निवर्तते॥

मोक्षोऽपि लयपदार्थेऽन्तर्भवतीति सर्वसंमतम्। लयपदं हि सुषुप्तेरारभ्य मोक्षपर्यन्तं प्रयुज्यते। अतश्च लयो बहुविधः। एतेषां परस्परतारतम्यमतिदुर्ग्रहम्। शरीरत्यागरूपमरणमपि गाढलय एव। मुक्तिकालिकस्थितिरपि लयविशेषरूपैव। तत्रापि स्वरूपाविर्भावः कीदृशः स्यात्? शरीरादुत्क्रान्तिवेलायामेव सर्वकर्मणां क्षयः, अथापि न स्वरूपाविर्भावस्तदैव। किन्तु विरजानद्यतिक्रमणम्, पर्यङ्कारोहणम् इति क्रमो वर्ण्यते, शरीरादुत्क्रान्तेरारभ्य विरजानदीतरणपर्यन्ता एका स्थितिः। ततः पर्यङ्कारोहणपर्यन्तमन्यादृशी स्थितिः। एवञ्च लयपदार्थः कियान् दुर्ग्रहो जातः? तर्हि मुक्तावपि किं पर्वभेदास्सन्ति?

किं कुर्मः श्रीभाष्यकारा एवान्वगृह्णंस्तथेति चेत्, अहमल्पप्रज्ञः किं कुर्याम्? सर्वेऽपि वयमल्पप्रज्ञा एव। अथापि समये सर्वज्ञा इव कियद्वदामः। अथापि किञ्चिद्वदामि तदनुग्रहात्। प्रथममिदमवधीयताम्— पर्यङ्कविद्या श्रुतिसिद्धा श्रीशङ्कराचार्यसंमता च। सत्यम्। अपरविद्याफलं तदिति चेत्॥

ज्ञायतां प्रथमं स्वात्मस्वरूपमितरत्ततः। किमभाषन्त ते स्वैरम्? ब्रूयाः स्पष्टं विना भयम्॥
अत्रैव पतिता यूयमहङ्काराद्भ्रमान्धसि। सुलभा सापि मुक्तिः किं त्वद्दृष्ट्यैव विचिन्त्यताम्॥

न स्वैरमुच्यते। 'तदापीतेः' इति सूत्रणात्तथोक्तमिति चेत्, अपीतिः लयः। आ अपीतिः=आपीतिरिति खलु समासः। आ इत्यभिव्याप्तिः=अभितो व्याप्तिः। ततश्च संपूर्णलय इति लयेऽपि तारतम्यमस्त्येव।

तारतम्यमिति नार्थः । यतो अन्येन मुक्तेन साकमेव तारतम्यं चिन्तनीयम् । तत्तु नास्त्येवेति चेत्, तर्हि सोपानभेदाः, दशाभेदा वा स्युरेव । अतश्च लयोऽपि न सकृदित्यवगम्यताम् । देशविशेषापेक्षा किमर्थेति तर्हि 'तमसः परस्तात्' इत्यादौ दिग्देशकालेष्वस्तादेर्दर्शनात् देशविशेषकालविशेषापेक्षाऽनिवार्या चेत्, कीदृशो देशः? कीदृशः कालः? इत्यप्युच्यताम् । तदेवोच्यते पर्यङ्कारोहणकाल इतीति चेत्—

पुराणप्रक्रियां त्यक्त्वा तथा सङ्केतभीरूताम् । सत्यैकनिष्ठस्सन् ब्रूहि गूढमन्तर्गतं रहः ॥
संकेतभीतिरहितं मुमुक्षुं वर्णयत्ययम् (स.त्र.सा) । आचार्यसिंहः कियता धैर्येणेदं स उक्तवान् ॥
किं ब्रूयास्त्वं वत्स! साधो! संकेतात् बिभ्यसे कथम् । कष्टं जानामि ते वत्स! नैव त्वां पीडयाम्यहम्॥
पश्यन्त्वमत्सराः सर्वेऽप्यध्यात्मं कियदद्भुतम् । कियद्वा सुन्दरं सूक्ष्मं कियद्वा गहनं तथा ॥
आ अपीतिरापीतिः इति चेद्विग्रहो मतः । कति आ योजनीयं स्यात्, किं ज्ञातुं शक्यते वद ॥
शत'आ'योजनेप्येतत् आपीतिरिति तत्पदम् । तथैव स्यादेकरूपं कथं वाऽर्थस्य निर्णयः ॥
परापरब्रह्मभेदो विद्याभेदोऽथवा ततः । बौद्धोपच्छन्दनायैव केषाञ्चिदिति गृह्यताम् ॥
भयादशक्त्या संकेतादात्मवञ्चनयापि वा । नोदासितव्यः स्वात्मा हि सर्वेषां स्वहितेप्सुनाम् ॥
स एव खलु जानीयात् सर्वज्ञः पुरुषोत्तमः । तमृतेऽन्यो न कोऽप्यस्ति धीरःकश्चित्पुमानिह ॥
कथं चिदूहितुं शक्यमतिसूक्ष्ममनीषिभिः । दृष्टान्तद्वारतः किञ्चित्पश्यामस्तमिहाद्भुतम् ॥

तथाहि— 'यथा नद्यःस्यन्दमानास्समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥' (मुं.3-2-8) इति हि भगवती श्रुतिः । नदी यत्र समुद्रेण मिलति, तत् नदीमुखमुच्यते । 'जीवन्मुक्ति'पदानङ्गीकारेऽपि विषयदृष्ट्या साऽवस्थाङ्गीक्रियत एव । 'मुक्ता इवात्र मुनयः' (श.दू.31) इति वेदान्तसिंहस्य वचनमत्र द्रष्टव्यम् । नद्याः लवणसमुद्रे लये लवणरसव्याप्तिर्नद्यां किञ्चिद्दूरपर्यन्तवत्, मुक्तस्यामृतसागरे लयेऽप्यमृतत्वव्याप्तिरपि जीवे पूर्वमेव तथैव भवेत् । अत एव 'अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥' इत्यमृतत्वमत्रापि वक्ति । अत्रापि प्रतिपदं सूक्ष्मं तारतम्यं वर्तत एवेत्यवगन्तव्यम् । एवमेव सागरं प्रविष्टाया अपि महानद्याः न सकृत्संपूर्णलयो भवेत्, क्रमेणैव संपूर्णलावण्य-प्राप्तिः । अत एव 'योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामः' (बृ.6-4-6) इति बहूनि पदानि योज्यन्ते॥

अत एव घटाकाशदृष्टान्तः, घटानाशो तदाकाशलय इत्यादिकं कल्पनामात्रम् ॥
इतोऽपि बहु वक्तव्यं न लभ्येरन् पदानि हि । मूकेन भवितव्यं स्यादतोऽलमियदेव हि ॥
ततश्च कति वाऽऽपीतेराकारान् योजयिष्यसि । भवानेव प्रमाणं स्यात् नाहं शक्नोमि कीर्तितुम् ॥
एतेन सर्वे व्याख्याताः शेषमप्यूह्यतां स्वतः । घटाकाशादिदृष्टान्तोऽतिस्थूलो नात्र युज्यते ॥
सबन्धोऽत्यन्तगाढो हि स्याच्छरीरशरीरिणोः । ओतप्रौतौ हि तौ प्रक्तावविनाभावरूपतः ॥
अन्यदप्यत्र वक्ष्यामि शक्यं चेद्वत्स! चिन्तय । मनुष्याणां सहस्रेष्वित्याद्यं हि भगवद्वचः ॥
व्याख्यानं तस्य भगवद्रामानुजमुनीरितम् । वाक्यत्रयात्मकं तच्च कुत इत्यपि चिन्त्यताम् ॥
वाक्यं तृतीयं गहनं कियद्वेत्यपि चिन्त्यताम् । को वा ज्ञातुं हि प्रभवत्येतत्तत्त्वं समग्रतः ॥

[नित्यसूरिसद्भावः]

136. अन्ये चानादिशुद्धाः श्रुतिसमधिगताः सूरयः सन्त्यसङ्ख्याः
कर्माभावादनादेर्न तु भवति कदाऽप्येषु संसारबन्धः ।

वृथा पङ्क्तीः पठित्वा च चर्चाः कृत्वार्थवञ्चिताः । को लाभो लब्ध एतावत्कालेनेति विचिन्त्यताम् ॥
कियद्गहनता पश्य, 'तत्त्वतः' पदकीर्तने । तथैव चा'पीति'पदे गांभीर्यं पश्य भीकरम् ॥
प्रपत्तिः स्यादेक एवोपायः सर्वशरीरिणाम् । सापि वा स्यात्कथं न्वेषामहङ्कारार्दितात्मनाम् ॥
असिधाराव्रतं ह्येषा ब्रह्मास्त्रं वा भयावहम् । ततोऽपि वाऽतिगहनमध्यात्मं नैव संशयः ॥
पण्डितान् प्रार्थये सर्वान् द्रष्टुं पण्डितलक्षणम् । 'यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ॥
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥' इत्याह भगवान् व्यक्तं सर्वेषां हितचिन्तया ॥
यावद्द्रुतं जाग्रति ते तावत् क्षेमो भविष्यति । तेषां चापीतरेषां च नूनं नैवात्र सशयः ॥
लक्ष्मणार्यस्य हृदयं ज्ञायतां तत्कृपाबलात् । तस्याचार्यस्य हृदयं दभ्रमेवात्र दर्शितम् ॥
समये विस्तरेणैतद्दर्शयिष्ये यथामति । यदीच्छति स आचार्यः समयोऽथ निरीक्ष्यताम् ॥
किन्तु भारो महानस्ति पण्डितानां विशेषतः । तेऽप्यात्मवञ्चकाः स्युश्चेत् का गतिर्हा! दयानिधे! ॥
उद्धरास्मान्, स्वशक्त्यैव वात्सल्यात् भक्तवत्सल! न जानीमो गतिं चान्यां त्वामृते करुणानिधे! ॥

अत्यन्तमवधेयोऽयं विषयः— 'संपद्याविर्भावः' इति परमात्मसंपत्त्या स्वस्वरूपाविर्भावोऽभिहितः । स च किंरूप इति प्रश्ने अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणे 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यनुभवरूपः इति च निर्णीतम् । इयमेवान्तिमावस्था परिपूर्णविकासरूपा । ब्रह्मसंपत्तेः सुषुप्तिमरणादौ सत्त्वेऽपि सा संपत्तिरसंबोधत्वरूपा; अत एव कर्मशेषस्य सत्त्वात्, पुनरावृत्तिरनिवार्या । मुक्तौ त्वनावृत्तिः प्रतिपाद्यते । एवं सति संकल्पाद्यधिकरणानां प्रसक्तिः का? 'अनावृत्तिश्शब्दात्' इति सूत्रेणैव शास्त्रं समापनीयमासीत् । प्रलये जीवानामचिदविशेषस्थित्या एतद्दशाया अपुरुषार्थत्वात्, पुरुषार्थसाधकशरीरदानाय सृष्ट्यादिकमावश्यकम् । मुक्तेस्तु निरतिशयानन्द-रूपत्वात्, अवाप्तसमस्तकामस्य, तस्याप्तव्यं किमस्ति? एवं सति 'स यदि पितृलोककामो भवति..... स्त्रीलोककामो भवति' इत्यादीनां प्रसक्तिः का? लीलारूपमेव सर्वमिति चेत्, जगत्सृष्टेरेव लीलारूपत्वं वर्ण्यते, न तु मुक्तेः । किञ्च तत्रोपरि स्त्र्यन्नपानादिकामा अपि प्रतिपाद्यन्ते । कथं निर्वाहः? मुण्डकेऽपि 'यं यं लोकं मनसा संविभाति' । (मुं.3-1-10) इत्यादिवैभवमात्मज्ञानां श्रूयते । कथमेषां निर्वाहः?

कियद्वा कष्टमध्यात्मं गाढं पश्यन्त्वमत्सराः । कियत्यो वा समस्याः स्युः किमेषां स्यात्सदुत्तरम् ॥
सविशेषब्रह्मवादे सर्वं संगच्छते त्विदम् । नान्यस्मिन्निति सत्सङ्गात् ज्ञायतां सत्यमद्भुतम् ॥
शब्दं तु दूरतस्त्यक्त्वा शक्नुमो यदि चिन्तितुम् । तं सर्वसाक्षिणं साक्षीकृत्य त्वन्विष्यतां रहः॥ ६५ ॥

बद्धमुक्तनित्यरूपवर्गत्रयविभक्तेषु जीवेषु 'कर्माविद्यादिचक्रे' (श्लो.25) इत्यादिना बद्धान्, 'बुद्धेर्योऽसौ विकासः' इत्यादिना मुक्तांश्च निरूप्य, नित्यान् निरूपयति—**अन्ये चेत्यादिना**। **अन्ये**=उक्तेभ्यो